

УДК 349.3

ПОНЯТТЯ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

THE CONCEPT OF SOCIAL SECURITY LAW: THEORETICAL ASPECTS

Тищенко О.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення

юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті розглядаються проблеми теоретичного змісту поняття права соціального забезпечення як самостійної галузі права. Досліджується еволюція наукових поглядів щодо сутності даної галузі права. Вивчаються підстави формування сучасного доктринального розуміння поняття права соціального забезпечення.

Ключові слова: формування галузі права, галузь права, сукупність правових норм, право соціального забезпечення, соціально – забезпечувальні відносини.

В статье рассматриваются проблемы теоретического содержания понятия права социального обеспечения как самостоятельной отрасли права. Исследуется эволюция научных взглядов относительно сущности данной отрасли права. Изучаются основания формирования современного доктринального понимания понятия права социального обеспечения.

Ключевые слова: формирование отрасли права, отрасль права, совокупность правовых норм, право социального обеспечения, социально – обеспечительные отношения.

This paper addresses the problem of the theoretical content of the concept of social security law as an independent branch of law. We study the evolution of scientific views about the nature of this area of law. We study the reason of formation of modern doctrinal understanding of the concept of social security law.

Key words: formation area of law, branch of law, the body of law, social security law, security and social relationships.

Постановка проблеми. Право, як невід’ємна ознака існування держави, характеризує функціонування держави у всіх сферах. Базисною основою розвитку системи права конкретної держави є законотворча діяльність. Якщо право – це, насамперед, життя, а не формально – абстрактне його відображення, то закони лише настільки є правом, наскільки адекватно відображають динаміку об’єктивного суспільного розвитку. Сенс зв’язку права і закону полягає в тому, що закон, як вираження державної волі, покликаний бути точним і в науковому відношенні бездоганним формулюванням дійсного, об’єктивно фактично існуючого і того, що розвивається в суспільстві права [1, с. 6]. Таким чином, з розвитком законодавства виникають підстави для формування нових галузей права, що сприяє науковим дискусіям серед вчених – правників.

Стан дослідження. Процес становлення права соціального забезпечення як самостійної галузі права вивчали науковці В.М. Андріїв, В.С. Андреев, Н.Б. Болотіна, Я.І. Безугла, В.Я. Бурак, Р.І. Іванова, М.І. Іншин, В.В. Караваєв, С.М. Прилипко, О.Т. Панасюк, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, Б.С. Стичинський, Н.М. Хуторян, В.Ш. Шайхатдінов, А.А. Ширант, Л.П. Шумна, М.М. Шумило, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін.

Метою статті є дослідження проблематики розвитку наукових поглядів стосовно сутності права соціального забезпечення як самостійної галузі права.

Виклад основного матеріалу. Процес поділу системи права на галузі права тісно пов’язаний з проблемою визначення критеріїв, що є ознаками існування окремої галузі права. Як наголошують фахівці в теорії права, фактично всі можливі випадки

виникнення нових галузей права варто зводити до двох головних підстав: 1) поширення правової регламентації на ту частину правової дійсності, яка раніше не була об'єктом правового регулювання; 2) відокремлення від однієї або декількох галузей права взаємопов'язаної сукупності норм (правових інститутів), які набули якісно нових властивостей [2, с. 72]. Д.А. Керімов галузь права визначає як об'єктивно сформовану всередині єдиної системи права у вигляді її відокремленої частини групу правових інститутів і норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини на основі певних принципів і специфічних методів, в силу цього мають відносну самостійність, стійкість і автономність функціонування [3, с. 267]. Відповідно до галузеформуючих ознак правники відносять: предмет, метод правового регулювання, принципи. Досліджуючи проблему оновлення структури права, науковці А.П. Анісімов, Ю.Ю. Ветютнев вказують, якщо існує певна сфера суспільного життя, що наділена яскраво вираженою якісною специфікою і соціальною значимістю, причому в даній сфері діє досить велика кількість правових норм, котрі в основному не вписуються ні в одну з традиційних галузей права, але становлять єдину систему зі своєю внутрішньою структурою, власними джерелами, принципами і правовим режимом, – то є всі підстави ставити питання про формування нової галузі права... [4, с. 8]. Слід зауважити, що концептуально важливим в процесі становлення права соціального забезпечення як нової галузі права є визначення сутності даної галузі права, що слід розглядати як вагому складову формування понятійного апарату галузі.

Необхідно акцентувати увагу, що в першій третині ХХ ст., коли активізувався розвиток соціально – забезпечувального законодавства, постало питання про необхідність виділення соціального забезпечення в окрему галузь права. За таких умов виникла потреба визначення назви майбутньої галузі права. Про те, що в науковій літературі не було однотайної позиції щодо цього питання, свідчить позиція В.М. Дурденевського, котрий висловлював точку зору, що соціальне забезпечення, народна освіта, охорона здоров'я є підвидом адміністративного права і відносяться до права соціальної культури [5, с. 9]. Попри те, що досить суперечливою виглядає його ідея в частині пропозиції назви нової підгалузі права – «право соціальної культури» – та сфери відносин, які має регулювати відповідна підгалузь, не можна не зважати на аргументованість його думок про необхідність формування доктринальних поглядів стосовно виникнення нової галузі права в подальшому. Тим паче, в 30 – ті роки ХХ ст. поняття «соціальне забезпечення» стає висхідним поняттям досліджень Л.В. Забеліна, у якого виходить праця з теорії соціального забезпечення [6], та М.А. Семашка, який вивчає проблему реалізації права на соціальне забезпечення [7]. Таким чином, в наукових колах зосереджується увага на проблематиці правового регулювання соціального забезпечення, що безпосередньо впливало на розвиток доктрини права соціально-

го забезпечення. Вивчаючи питання необхідності «оформлення» соціально – забезпечувальних відносин у нову галузь права та визначення сутності нової галузі, В.В. Караваєв слушно зазначає, що будь – яке визначення (а визначення галузі права не є в цьому випадку винятком) повинно бути, насамперед, максимально точним, що не допускає різнотлумачень. Уточнення поняття соціального забезпечення необхідно здійснювати вже в процесі становлення нової галузі права, тому що саме на цьому етапі воно може виявитися найбільш точним. Адже і зараз різні автори під соціальним забезпеченням розуміють інше коло суспільних відносин, причому досить частими є випадки, коли в це поняття вкладається абсолютно різний зміст [8, с.43]. В.В. Караваєв також висловлював думку, що є сенс вести мову про пенсійне право як перехідний період до створення нової галузі права [9, с. 7]. До речі, В.С. Андреев спочатку також дотримувався позиції, що нову галузь права слід назвати пенсійним правом, про це він пише в своїй докторській дисертації «Право громадян СРСР на матеріальне забезпечення в старості та при непрацездатності і його юридичні гарантії», яка була захищена в 1966 р. [10, с. 22]. Вказана точка зору не отримала підтримки серед вчених – правників, про що засвідчують результати міжнародного симпозиуму з проблем соціального забезпечення, організованого юридичним факультетом Карлова університету Праги разом з Інститутом держави і права АН Чехословацької СР, який відбувся в травні 1966 року. На симпозиумі були присутні представники з Болгарії, НДР, Угорщини, Польщі, СРСР, Югославії, Австрії, Італії, Франції. З Радянського Союзу в роботі симпозиуму приймали участь вчені В.С. Андреев, В.В. Караваєв, А.В. Левшин. На симпозиумі була виявлена тенденція, що більшість вчених, котрі поділяли ідею виникнення нової галузі права, називали її правом соціального забезпечення. Таку ж думку почав підтримувати В.С. Андреев [11, с. 34]. Аналізуючи процес виникнення права соціального забезпечення як нової галузі права, В.С. Андреев особливо звертав увагу на так звану кількісну ознаку – значну кількість норм, що регулюють відносини в сфері соціального забезпечення. Він розглядав право соціального забезпечення як систему правових норм, що регулюють пенсійні та деякі інші суспільні відносини аліментарного характеру, котрі виникають у зв'язку з забезпеченням громадян в старості та при непрацездатності, з забезпеченням матері та дитини, з безоплатним медичним обслуговуванням та лікуванням, а також тісно з ними пов'язані відносини по встановленню юридичних фактів та вирішенню спорів щодо надання окремих видів соціального забезпечення [12, с. 71]. Вивчаючи специфіку права соціального забезпечення, М.Л. Захаров писав, що право соціального забезпечення – нова, фактично малодосліджена правовою наукою галузь права. Наукова класифікація норм її також як і деякі інші питання, недостатньо розроблені. При цьому норми її спрямовані, насамперед, на матеріальне забезпечення та обслуговування престарілих, непрацездатних,

хворих громадян та сімей, які мають дітей. У зв'язку з цим галузь права соціального забезпечення – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини з матеріального забезпечення та обслуговування вказаних категорій громадян і сімей, а також інші пов'язані з ними суспільні відносини [13, с. 6-7]. Аналогічну позицію підтримує Е.Г. Тучкова, зазначаючи, що сукупність правових норм, що регулюють відносини з матеріального забезпечення та соціального обслуговування громадян похилого віку, непрацездатних громадян, сімей, які мають дітей, складають основу права соціального забезпечення [14, с. 8]. І.В. Гуцин визначає право соціального забезпечення як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, що виникають під час здійснення заходів щодо забезпечення престарілих та непрацездатних громадян грошовими (пенсії, допомоги, компенсації) і натуральними (протезування, засоби пересування для інвалідів, ортопедичні вироби) матеріальними благами аліментарного характеру, а також заходів з надання громадянам послуг і пільг [15, с. 17]. Як бачимо, розуміння поняття права соціального забезпечення в період Радянського Союзу базувалося на тому, що норми цієї галузі права спрямовані регулювати матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання та соціальне обслуговування окремих категорій громадян, які потребують допомоги з огляду на їх соціальне становище.

З розвитком соціально – економічних відносин виникає потреба переосмислення сутності права соціального забезпечення в контексті нових реалій. Про важливе значення права соціального забезпечення в частині створення умов для належного рівня життя наголошує Р.І. Іванова, яка підкреслює, що вплив права соціального забезпечення на поведінку і діяльність людей має різносторонній та комплексний характер. Соціальне забезпечення належить до соціально – економічної сфери життєдіяльності. Ця сфера охоплює розподіл життєвих благ [16, с. 26]. Разом з тим в науковій літературі виникає полеміка щодо критерію потреб, на підставі яких через норми права соціального забезпечення повинна надаватися державна допомога, наприклад, непрацездатним громадянам. Науковець С.М. Ланцев вважав, що суспільство зобов'язане утримувати непрацездатного, але не повинно задовольняти всі його потреби, в тому числі нераціональні. Воно в змозі і повинно обмежувати свої витрати на рівні, що дозволяє задовольнити тільки ті потреби, які є науково – обгрунтованими та раціональними [17, с. 13]. Аргументовано вбачаючи дискусійний характер даного твердження, вчені Є.А. Азарова, А.Є. Козлов підкреслюють, що право соціального забезпечення має надати кожному можливість досягти рівня нормального задоволення своїх потреб, захищати життєвий рівень громадян [18, с. 21]. В.Ш. Шайхатдінов, аналізуючи теоретичні проблеми права соціального забезпечення, справедливо відмічає, що немає єдності поглядів стосовно основних аспектів теорії серед прихильників самостійності права соціального забезпечення. Він підкреслює, що вирішальним фактором,

котрий визначає розвиток права соціального забезпечення, є суспільний лад і його основа – спосіб виробництва матеріальних благ. Спосіб виробництва визначає спосіб життя не лише працюючих членів суспільства, але й тих, хто вже не може працювати. Величезний вплив на природу та сутність соціального забезпечення в державі здійснюють соціально – економічні закони, що діють у даній суспільній формації. Формою організації соціальних відносин виступає соціальна політика [19, с. 4-15]. Дійсно, соціальна політика конкретної держави є основою для формування системи національного законодавства, в тому числі і в сфері соціального забезпечення.

Особливості формування національного права соціального забезпечення України зумовили виникнення різних наукових поглядів щодо становлення та розвитку даної галузі права. Як вказує Б.С. Стичинський, головною серед правових проблем соціального забезпечення є питання самостійності права соціального забезпечення як галузі. Створення системи правових норм у сфері соціального забезпечення і перетворення її в галузь права тривало значний період і лише зараз право соціального забезпечення має всі сталі ознаки, щоб характеризувати його як самостійну галузь права. Це – й окремих предмет регулювання, й сукупність власних юридичних засобів впливу держави на учасників регульованих суспільних відносин, і найважливіше – бажання держави в розвитку даної галузі права [20, с. 85-89]. Вивчаючи розвиток національної наукової школи права соціального забезпечення в Україні, І.М. Сирота наголошує на особливому значенні права соціального забезпечення в умовах сьогодення. Зростання ролі соціального забезпечення, вплив його на всі сторони життя людини якісно змінили і саму галузь права соціального забезпечення, і характер її взаємодії з іншими галузями права. В будь – якій індустріально розвинутій цивілізованій державі, де існують ринкові відносини, соціальне забезпечення виступає в якості однієї з гарантій реалізації прав та свобод громадян. Вчений підкреслює, що в умовах сьогодення право соціального забезпечення розвивається на основі нових принципів та концепцій, охоплює нові групи відносин, які знаходилися раніше за межами даної галузі права [21, с. 142-145]. Н.Б. Болотіна, висловлює точку зору, що вказана галузь права в сучасних умовах має називатися «право соціального захисту», базуючись на тому, що йдеться власне про соціально – захисну діяльність держави щодо забезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків. Вчена зазначає, що право соціального захисту – нова галузь національного права, яка перебуває на етапі становлення. Юридичною основою для визнання цієї галузі права є конституційні положення щодо прав громадян у сфері соціального захисту [22, с. 91; 168]. Аналізуючи зміст поняття «соціальний захист», А. Гончаров вказує, що на етапі переходу до ринку поняття «соціальний захист» замінило поняття «соціальне забезпечення», яке використовувалося в радянській економіці, де характеризувало специфічну організаційно – правову форму соціального

захисту, що здійснювався безпосередньо державою [23, с. 127]. Переважає поняття «право соціального захисту» і в дослідженні російської вченої Т.К. Міронової, яка, вивчаючи сучасні тенденції регулювання відносин в сфері соціального захисту, веде мову про право соціального захисту, яке визначає як самостійну галузь права, норми якої регулюють відносини, пов'язані з реалізацією громадянами соціальних прав і наданням їм матеріальних благ (на основі соціального страхування та нестрахових форм забезпечення) з метою попередження або пом'якшення негативних наслідків при настанні певних соціально значимих обставин (у тому числі соціальних ризиків), а також для збереження прийняттого рівня їх матеріального і соціального благополуччя [24, с.14].

Погоджуючись щодо важливого значення соціально – захисної функції держави, ми не поділяємо точку зору, що на часі ставити питання про трансформацію права соціального забезпечення в право соціального захисту. Ми підтримуємо позицію вчених, що соціальний захист за своїм змістом – ширше поняття, ніж соціальне забезпечення, і, крім права соціального забезпечення, соціальний захист здійснюється і в інших галузях права: трудовому, цивільному, сімейному, житловому, екологічному та ін. [25, с. 11-12]. Нам імпонує думка С.М. Прилипка, який вказує на існування права соціального забезпечення як сформованої галузі права. Право соціального забезпечення він розглядає як систему юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають з приводу соціального страхування громадян, перш за все, що беруть участь в суспільному виробництві нашої країни, і їх соціального забезпечення у разі настання випадку, передбаченого діючим законодавством України [26, с. 38]. Про самостійну нішу, яку займає в системі права України право соціальне забезпечення, пише Б.І. Сташків [27, с. 80]. На його думку, під правом соціального забезпечення слід розуміти сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають при наданні на відповідних умовах і в певному порядку державними і недержавними органами фізичним особам, котрі знаходяться у складних юридично значимих

ситуаціях і не мають достатніх засобів до існування, безоплатно чи на пільгових умовах різних видів матеріального забезпечення із спеціально створених для цього фондів [28, с. 26]. Розглядаючи сутність права соціального забезпечення, вчені С.М. Синчук, В.Я. Бурак, цілком слушно зазначають, що за своєю природою та соціальним призначенням право соціального забезпечення має гуманістичний характер. Вони визначають право соціального забезпечення як систему правових норм, що регулюють комплекс однорідних, планово – організованих розподільчих відносин щодо матеріального забезпечення громадян (членів їх сімей) у разі настання соціальних ризиків за рахунок коштів спеціальних соціальних фондів чи бюджетів різних рівнів та похідних від них організаційних (процедурних, процесуальних, соціально – страхових) відносин [29, с. 13].

Висновки. Наведені позиції вчених щодо сутності права соціального забезпечення дозволяють висловити наступні міркування:

1) виникнення права соціального забезпечення як галузі права пов'язане з формуванням значного масиву законодавчих актів, які регулюють соціально – забезпечувальні відносини;

2) коло відносин, які охоплює соціально – забезпечувальне законодавство, розкриває суть, а, відповідно, слугує підставою для визначення назви цієї галузі права; у даному випадку ми підтримуємо точку зору, що «право соціального забезпечення» – оптимальна назва для розглядуваної нами галузі права, тому що в основі даної галузі права лежить саме соціальне забезпечення як суспільно – правове явище;

3) базуючись на наукових підходах, ми вважаємо за доцільне дещо уточнити доктринальне розуміння поняття права соціального забезпечення, а саме, на нашу думку: право соціального забезпечення – це галузь права, яка складає сукупність правових норм, регламентованих, застосовуваних, охоронюваних державою, що регулюють соціально – забезпечувальні та інші похідні (процедурні, процесуальні) від них відносини, котрі виникають між суб'єктами права соціального забезпечення з приводу реалізації їх права на соціальне забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керимов Д.А. Законодательная техника. Научно – методическое и учебное пособие / Д.А. Керимов. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 1998. – 127 с.
2. Поленина С.В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права / С.В. Поленина // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 71– 79.
3. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). / 2 – е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
4. Анисимов А.П., Ветютнев Ю.Ю. Обновление структуры российского права / Анисимов А.П., Ю.Ю. Ветютнев, А.А. Мохов, А.Я. Рыженков, А.Е. Черноморец // Новая правовая мысль. – 2005. – № 2. – С. 2–8.
5. Дурденевский В. Лекции по праву социальной культуры / В. Дурденевский. – М. – Л. : ОГИЗ, 1929. – 328 с.
6. Забелин Л. Теория социального обеспечения / Л. Забелин. – М. : Издание ВЦРПС, 1924. – 203 с.
7. Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение / Н.А. Семашко. – М. : Юр. изд – во НКЮ СССР, 1937. – 40 с.
8. Караваев В.В. Что такое социальное обеспечение? / В.В. Караваев // Советское государство и право. – 1968. – № 10. – С. 36–43.
9. Караваев В.В. Развитие пенсионного законодательства в СССР / В.В. Караваев // Советское государство и право. – 1968. – № 7. – С. 6–9.
10. Андреев В.С. Право граждан СССР на материальное обеспечение в старости и при нетрудоспособности и его юридические гарантии. Автореф. дис... доктора юр. наук: 12.00.05/ В.С. Андреев. – М., 1966. – 35 с.
11. Андреев В.С. Правовые проблемы социального обеспечения в СССР / В.С. Андреев // Советское государство и право. – 1967. – № 2. – С. 31–38.

12. Андреев В.С. Понятие и система советского права социального обеспечения / В.С. Андреев // Правоведение. – 1969. – № 5. – С. 66–72.
13. Советское пенсионное право: Учебное пособие / Под. ред. М.П. Захарова. – М. : «Юрид. лит.», 1974. – 432 с.
14. Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права: Учебное пособие / Э.Г. Тучкова. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 77 с.
15. Гуцин И.В. Право социального обеспечения Республики Беларусь: учеб. пособие. В 2 ч. / И.В. Гуцин. – Гродно, ГрГУ. – 1993. – Ч. 1. – 106 с.
16. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: монография / Р.И. Иванова. – М. : Изд. – во МГУ, 1986. – 174 с.
17. Ланцев М.С. Социально – экономические основы дифференциации обеспечения нетрудоспособных / М.С. Ланцев // Вопросы теории и практики социального обеспечения. – 1978. – № 1. – С. 9–14.
18. Азарова Е.Г., Козлов А.Е. Личность и социальное обеспечение в СССР. Правовое исследование / Е.Г. Азарова, А.Е. Козлов. – М. : Изд-во «Наука», 1983. – 189 с.
19. Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения / В.Ш. Шайхатдинов. – Свердловск, Изд – во Уральского университета, 1986. – 156 с.
20. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку / Б. Стичинський // Право України. – 2002. – № 6. – С. 85–89.
21. Сирота И.М. Развитие национальной научной школы права социального обеспечения в Украине / И.М. Сирота // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Т. 2. – 2003. – С. 141–146.
22. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія / Н.Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.
23. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А. Гончаров // Підприємство, господарство і право. – 2009. – №10 (166). – С. 126–128.
24. Миронова Т.К. Право социального обеспечения и современные тенденции правового регулирования отношений в сфере социальной защиты : Автореф. дис. ... доктора юр. наук: 12.00.05 / Т.К. Миронова. – М., 2008. – 52 с.
25. Право социального обеспечения / Под ред. К.Н. Гусова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2001. – 323 с.
26. Прилипко С.М. Проблеми теорії права соціального забезпечення: монографія / С.М. Прилипко. – Х. : П.П. «Берека – Нова», 2006. – 264 с.
27. Сташків Б.І. Місце права соціального забезпечення в системі права України / Б.І. Сташків // Право України. – 2001. – С. 80–83.
28. Сташків Б.І. Поняття права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Право України. – 2000. – №5. – С. 24–26.
29. Синчук С.М., Бурак В.Я. Право соціального забезпечення України: Навчальний посібник / С.М. Синчук, В.Я. Бурак. – 2 – ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 318 с.